

LADISLAV RABUŠIC

O POČTU DĚTÍ V RODINĚ

Identifikace problému

Počet dětí narozených v Československu se od poloviny sedmdesátých let pravidelně každým rokem snižuje (viz tab. 1). Pokles zprvu mírný nabyl na síle v roce 1979, aby byl dále akcelerován v následujícím roce, kdy „se ve srovnání s rokem 1979 narodilo o tolik dětí méně, že meziroční úbytek byl největší, jaký byl v dosavadní historii československé demografické statistiky — tj. od roku 1919 — zaznamenán“ (Vývoj, 1981, 16).

Tab. 1. Čistá specifická plodnost v ČSSR 1970—1980
(živě narození na 1000 žen, věk 15—49 let)

Rok	ČSSR	ČSR	SSR
1970	63,5	59,8	70,7
1974	80,5	79,4	82,8
1978	76,7	73,8	82,5
1979	74,5	70,8	82,0
1980	67,9	63,2	77,3

Pramen: Demografická příručka (1982)

Tato skutečnost je hodnocena jako výraz poklesu vůle k rodičovství a jako výraz zeslabené pronatalitní atmosféry ve společnosti.

Podíváme-li se na výsledky výzkumu populačního klimatu z roku 1981, které stručně podává Wynnyczuk (1982), zjistíme, že počty dětí, které zkoumané ženy plánovaly na počátku manželství, patřily k nejnižším po druhé světové válce v ČSSR. Údaje o ideálním počtu dětí se poprvé v historii průzkumů populačního klimatu u nás shodovaly (popř. byly nižší) s plánovaným počtem dětí, výrazně se snížil zájem o třetí a další dítě apod. Toto všechno jsou fakta, která svědčí o zeslabenosti pronatalitního klimatu. Z možných příčin autor uvádí problémy bytové, finanční, dále problémy spojené s plněním povinností v zaměstnání a v domácnosti a v neposlední řadě problémy se zdravotním stavem a problémy manžel-

ské. Jak je vidět, v pozadí poklesu vůle k rodičovství je třeba hledat celý komplex nejrůzněji se křížících a podmiňujících vlivů — o jejich identifikaci se pokusíme v této stati.

Položme si nejdříve otázku, co vede manželský pár k tomu, že chce mít děti. V době před demografickou revolucí by byla odpověď relativně jednoduchá. Rodina potřebovala děti (a poměrně značný počet), neboť pro ni byly zdrojem budoucí pracovní síly, zdrojem budoucích příjmů, především však zdrojem jistoty relativně zabezpečeného stáří. Velký počet dětí (vlastně porodů) byl navíc diktován vysokou kojeneckou úmrtností, byl výsledkem nekontrolovatelnosti početí. V moderních společnostech, společnostech industriálních, nabývá tento fenomén zcela nových poloh. Matějček (1978), jenž zkoumal psychologický problém rodičovství a hodnotu dítěte pro rodinu, dospěl k závěru, že rodiče při soužití s dětmi uspokojují psychické potřeby. Hovoří o čtyřech hodnotách, které přinášejí rodičům jejich děti: a) stimulaci, naplnění života; b) smysl života; c) jistotu v citových vztazích prostřednictvím pouta dítě—rodič; d) potřebu identity, neboť teprve rodičovství dává muži a ženě jistý druh společenského statusu.

Domníváme se, že uspokojování těchto specificky lidských potřeb, které se pro většinu členů lidského společenství stávají v určité fázi životní dráhy velmi významnými, je společně s instinktem zachování rodu pravděpodobně trvalou příčinou a primárním faktorem determinujícím lidské fertilitní chování. Zdá se tedy, že základní otázkou není „proč“, nýbrž „kolik“.

O schopnosti mít děti rozhoduje především zdravotní stav manželského páru. „Není to jen sterilita, která snižuje plodnost. Výskyt určitých gynekologických onemocnění, i když nemá za následek sterilitu, snižuje alespoň na určitou dobu potenciální fertilitu namnoze podstatněji než sterilita sama“ (Srb, Kučera, Růžička, 1971, 430). Z analýz, které byly kolem bezdětných manželství provedeny,¹ vyplývá, že podíl bezdětných rodin je již delší dobu v naší populaci relativně konstantní a blíží se podle tvrzení gynekologů biologické hranici fertility.

Tato skutečnost znamená, že *fekundita* a *zdravotní stav* manželů jsou sice *conditio sine qua non*, avšak vzhledem k relativně stabilnímu podílu infertilních manželství není třeba se těmito fyziologickými faktory v sociologické identifikaci problematiky nijak zvláště zabývat.

Již zmínění demografové Srb a kol. (1971) vyslovili ve své knize tezi, že u nás je plodnost od počátku šedesátých let téměř ve všech manželstvích určována (byť někdy neúspěšně) rozhodnutím rodičů, kolik dětí chtějí mít. Víme, že převážná většina manželů má a chce mít alespoň jedno dítě, z výzkumů populačního klimatu vyplývá, že jenom málo mladých lidí

¹ Zuzánková (1976) vypočítala, že u nás tvoří nechtěně bezdětná manželství 5 % podílu ze všech manželství, 1—2 % manželství zůstávají chtěně bezdětná. Její prognóza o bezdětných manželstvích říká, že podíl bezdětnosti bude přibližně konstantní i v budoucnu. Wynnyczuk (1982) uvádí, že podíl bezdětných žen po skončení období fertility se pohybuje kolem 8 %. Dále konstatuje, že „... otázka bezdětnosti našich rodin je tedy otázkou spíše gynekologické prevence a terapie než socioekonomických úvah. Svědčí o tom dále skutečnost, že podíl žen, které při vstupu do manželství si nepřejí mít žádné dítě, se pohybuje konstantně pod jedním procentem“ (1982, 4).

u nás si přeje mít pouze jedno dítě. My ovšem také víme, že dnes ubývá manželství, která by chtěla mít větší počet dětí, víme, že rodina osmdesátých let bude nejpravděpodobněji 1—2dětná. Tento stav vyplývá z dnešních socioekonomických podmínek, které populační chování výrazně ovlivňují. Nemáme na mysli samozřejmě žádnou fatální determinaci. Jsme si dobře vědomi toho, že plodnost je proces, v němž se člověk silně blíží ostatním biologickým druhům, v němž se výrazně zračí jeho biologická podstata. Ovšem právě na tomto procesu lze pozorovat další modifikaci člověka jako biologického tvora. Vždyť ve vysoce civilizovaných kulturních okruzích našeho globu lze již delší dobu sledovat velkou redukci v počtu plozených potomků, což je skutečnost, která nemá paralelu v živočišné říši. Souhlasíme s konstatováním Matějčka a Langmeiera, které vychází ze studia nejrůznějších etologických a biosociologických pramenů, že „naše biologická přirozenost znamená sice jisté předpoklady i určité meze, ale ponechává neobyčejně široké pole dalšímu zdokonalování a individuálnímu i společenskému vývoji“ (1981, 43).

Fertilita, nebo konečná produktivita manželství, resp. počet dětí v rodině² je jevem, který je složité multideterminován dlouhou řadou demografických, ekonomických a sociálních faktorů. Tato determinace má, samozřejmě, stochastický charakter. Ve snaze o postižení tohoto jevu však nelze zapomenout na to, že poslední instancí je zde konkrétně jednající člověk, vědomý subjekt, na jehož rozhodnutí závisí realizace onoho „kolik“, a uskutečnění biologických, ekonomických a sociálních možností prostředí, v němž žije.

Domníváme se, že na výsledek rodičovského populačního chování, na celkový počet dětí v rodině, je možno pohlížet jako na jednu z dimenzí životního způsobu rodiny. Dokonce je možno počet dětí v rodině chápat jako jeden z výrazů způsobu života rodiny, pochopitelně s vědomím jeho zpětné vazebného působení — počet dětí životní způsob rodiny modifikují a dotváří.

Přijmeme-li tuto tezi, pak při vymezování determinantů počtu dětí v rodině můžeme vycházet ze základních vlivů diferencujících životní způsob tříd, sociálních skupin ba dokonce i různých osobnostních typů,³ samozřejmě navíc s přihlédnutím k dalším charakteristikám, které jsou pro tento aspekt životního způsobu specifické.

Jsme toho názoru, že celou sadu faktorů (proměnných) relevantních pro velikost rodiny lze rozdělit do tří typů: a) faktory socioekonomické, b) faktory demografické, c) faktory územní (ekologické).

² Termín „konečná produktivita manželství“, který přebíráme od Srba a kol. (1971, 264), se nám pro sociologickou analýzu tohoto jevu zdá velmi výstižný. Jednak není demograficky zavádějící (jak by tomu mohlo být u termínu „fertilita“), jednak umožňuje dobrou operacionální definici jako celkový počet dětí v rodině, který se tak stává základní analytickou proměnnou, závisle proměnnou veličinou.

³ O příčinách a nutnosti rozlišovat různé úrovně způsobu života hovoří podrobně Mansurov (1974), Filipcová (1980) a Filipec s Filipcovou (1980).

SOCIOEKONOMICKÉ FAKTORY

Domníváme se společně s Hronským a Suchým (1979), že příčiny různosti způsobů života lze hledat především v rozdílech ve způsobu vynakládání pracovní síly, v povaze povolání, v druhu zaměstnání. Při zkoumání počtu dětí u různých socioprofesionálních skupin nacházíme diference,⁴ které hovoří o tom, že „... různost životních podmínek, jež formuje charakter životního způsobu jednotlivých profesionálních skupin, se projevuje už v tak elementárních ukazatelích, jako je sňatečnost, rozvodovost a velikost rodiny“ (Možný, 1978a, 53). Z těchto úvah je zřejmé, že při analýze determinant produktivity manželství je nutno *povahu profese* považovat za jednu z důležitých proměnných.

Novější demografické výzkumy ovšem prokázaly, jak uvádí Srb (1979), že zaměstnání, které bylo dříve považováno za hlavní faktor reprodukce, ztratilo dnes svůj dominantní význam, přesto si však stále udržuje charakter jedné z podmínek.

Největší vliv je v současnosti připisován stupni vzdělání. Vzdělání, jak víme z nejrůznějších výzkumů, je v úzké souvislosti s nejrůznějšími jevy společenské reality, zcela zásadně ovlivňuje způsob její percepce, podmiňuje strukturaci potřeb, hodnot a postojů a vykonává tak vliv na chování individua. O tom, že podstatně ovlivňuje způsob života i populační chování, existuje množství důkazů a závěry jsou zcela jednoznačné: s rostoucím vzděláním manželů klesá počet dětí v rodině.⁵ *Stupeň vzdělání* každého z manželů se stal kruciálním faktorem úrovně realizované fertility.

Při zkoumání vztahu mezi vzděláním partnerů a počtem jejich dětí byla formulována hypotéza, že na konečný počet dětí má nesporný vliv *vzdělanostní homogamie (resp. heterogamie) manželů*. Možný (1978a) ji dokumentoval zjištěním, že na počet dětí má větší vliv vzdělání ženy a že je pravděpodobné, že v rodinách, kde mají vysokoškoláči-muži za partnerky ženy s nižším vzděláním, bude více dětí než v rodinách těchto mužů s partnerkami se vzděláním vysokoškolským.⁶ Jelikož v posledních letech

⁴ Tak např. z výsledků sčítání lidu 1970 byl formulován závěr, že nejpłodnější složkou obyvatelstva zůstává zemědělské obyvatelstvo s průměrem 2,6 dětí v rodinách zemědělských družstevníků s nejnižším podílem žen bezdětných (6,3 %) a s poměrně vysokým podílem žen se třemi a více dětmi (45,5 %). Nejméně plodnou složku tvoří sociální skupina zaměstnanců s průměrným počtem 1,5 dětí v rodině, s největším podílem bezdětných (16,3 %) a jen s 13,7 % rodin se třemi a více dětmi (Plodnost, 1974). Možný (1978a) na datech z mikrocenzu 1970 zjistil odlišné počty dětí u šesti vybraných profesí — soustružník, pracovník v rostlinné výrobě, prodavač, učitel, inženýr a lékař. Překvapivé jsou zejména diference mezi profesí učitele, inženýra a lékaře.

⁵ Librová např. konstatuje, že „... v ČSR v rodinách vysokoškoláků vyrůstá 75,2 % dětí bez sourozenců; v rodinách, kde oba manželé jsou vyučení, nemá sourozence 57,7 % dětí a v rodinách se základním vzděláním 23,4 % dětí“ (Librová, Pavlík, 1981, 104).

⁶ Z tabulky č. 2 je patrný vliv vzdělanostní homogamie (heterogamie) na průměrný počet dětí. Porovnejme ji však s tabulkou č. 3 — zjistíme úplně opačný trend než v r. 1970. Ačkoliv tabulka č. 3 pracuje s poněkud jinou vzdělanostní škálou a není standardizována stejným způsobem jako tabulka č. 2, diametrální odlišnost téhož jevu v průběhu 10 let je zarážející. Domnívali jsme se, že jisté vysvětlení by bylo možno nalézt v tom, že vysokoškolačky mají relativně nejdéle závislé děti z důvodů studia. Další údaj z téhož pramene nám však odhalil, že průměrný počet závislých dětí starších 16 let měly vysokoškolačky nejmenší.

se u nás stále zvyšuje vzdělanost obyvatelstva, přičemž rapidní je růst vzdělanosti žen,⁷ je možno v nejbližší budoucnosti očekávat nárůst tzv. netradičních manželství,⁸ v nichž žena bude mít vyšší vzdělání než muž. Bude i nadále v těchto manželstvích vzdělání ženy rozhodující?

Se vzděláním v našich empirických výzkumech silně a významně koreluje příjem. Jaký ten hraje úlohu v konečné produktivitě manželství?

Tab. 2. Průměrný počet závislých dětí v manželstvích trvajících 5—14 let v ČSR podle kombinace vzdělání muže a ženy (z dat mikrocenzu 1970)

Vzdělání muže Vzdělání ženy	VŠ	Maturita	Vyučený	Základní
VŠ	1,51	1,35	1,28	1,50
Maturita	1,51	1,50	1,59	1,58
Vyučena	1,50	1,51	1,63	1,62
Základní	1,74	1,75	1,81	1,94

Pramen: Možný, I.: Vysokoškolské rodiny . . . , Brno, 1978c.

Tab. 3. Průměrný počet závislých dětí na domácnost v ČSR (z dat mikrocenzu 1981)

Vzdělání muže Vzdělání ženy	VŠ	Střední úplné	Základní nebo nižší odborné
VŠ	1,31	1,48	1,34
Střední úplné	1,36	1,44	1,48
Základní, nižší odborné	0,95	1,14	1,03

Pramen: Mikrocensus 1981

Z historie se traduje, že čím chudší rodina byla, tím měla více dětí, tedy že finanční situace rodiny byla pro její velikost podstatná. V dnešní době již není rozdíl v příjmových úrovních tak drastický (viz tab. 4), přesto však příjem rodiny, její majetková situace, je proměnnou vysoce důležitou. Především v tom smyslu, že existuje poměrně značná diferenciací v ekonomické situaci rodin v souvislosti s různým počtem dětí (viz tab. 5),

⁷ Z dat sčítání lidu Wynnyczuk (1982) vypočítal, že vysokoškolské vzdělání má již každý dvacátý občan u nás (v r. 1970 každý třicátý), úplné střední vzdělání již každý šestý občan (v r. 1970 každý osmý). Zvýšila se dále převaha žen s maturitou. Ve věkové kohortě 25—29letých je podíl mužů s maturitou na 1000 obyvatel této věkové skupiny 200 (ČSR 194, SSR 212) a žen 300 (ČSR 281, SSR 338). Na stejný počet obyvatel připadlo v roce 1980 150 mužů-vysokoškoláků na 84 žen této nejvyšší kvalifikace. Současně klesl podíl s pouhým základním vzděláním z 540 z r. 1970 na 303.

⁸ Z mikrocenzu 1981 lze zjistit, že v 9 % rodin měla žena s maturitou muže se vzděláním základním nebo nižším odborným, 0,5 % tvořily domácnosti vysokoškolačky a muže se základním vzděláním a 1 % bylo domácností vysokoškolačky se středoškolačkem.

kteřá má jistě dopad na vytváření příznivého propopulačního klimatu v rodině.

Nároky dnešních mladých rodin na životní úroveň jsou přirozeně jiné, než tomu bylo v minulosti ještě nedávné. Myslíme si, že tyto nároky jsou adekvátní vytvořenému názoru na způsob života, které si mladá generace pro sebe formuluje, že odrážejí potřeby dnešních mladých rodin. Nekry-

Tab. 4. Vývoj čistých měsíčních příjmů podle společenských skupin v ČSSR v letech 1970—1980 (průměry na hlavu v Kčs)

Společenská skupina domácností	Čisté peněžní příjmy		Celkové čisté příjmy	
	1970	1980	1970	1980
Dělníci	992	1423	1024	1451
Zaměstnanci	1187	1632	1202	1648
Družstevní rolníci	1087	1529	1253	1630

Pramen: Mikrocensus 1981

Tab. 5. Čisté peněžní příjmy v domácnosti podle počtu závislých dětí v ČSSR

Domácnosti s počtem závislých dětí	Příjem na hlavu v Kčs	
	1970	1980
0 (bez dětí)	1186	1779
S 1 dítětem	1112	1541
Se 2 dětmi	920	1277
Se 3 dětmi	772	1091
Se 4 dětmi	659	952
S 5 a více dětmi	520	758

Pramen: Mikrocensus 1981

je-li se jejich představa o životním způsobu s jeho reálnou podobou, může vznikat tendence řešit tento nesoulad na úkor počtu dětí (v r. 1980 byl podíl rodin se třemi a více dětmi přibližně 17 %). Rozhodnutí o počtu dětí se děje zpravidla po zkušenostech s prvním, resp. druhým dítětem. Tyto zkušenosti z hlediska finanční situace nejsou pro značnou část rodin právě nejlepší.⁹

Ekonomické znevýhodnění rodin se závislými dětmi do jisté míry kompenzuje státní politika prostřednictvím dávek sociální péče, které dobře ilustruje následující myšlenka: „Přes výrazný vzestup podílu sociálních dávek peněžní příjmy na hlavu v domácnostech se závislými dětmi ne-

⁹ Z tabulky č. 6 vyplývá, že 35 % rodin ze všech zkoumaných rodin se dvěma dětmi a jedním ekonomicky aktivním členem (což je u manželství trvajících do 5 let téměř modelová situace) dosahuje maximálně 800 Kčs na hlavu (což je přibližně hladina sociálního a existenčního minima u nás).

dosahují úrovně příjmů domácností bez závislých dětí a od roku 1970 se příjmová diference mezi těmito domácnostmi dále prohloubila. Naproti tomu příjmová diference mezi domácnostmi s různým počtem závislých dětí se proti roku 1970 zmírnila. Vztah mezi počtem ekonomicky aktivních osob a počtem závislých dětí v domácnosti zůstává základním činitelem diference [Mikrocensus, 1982, (viz tab. 7)].

Co vede většinu žen u nás, že ihned po vypršení zákonné mateřské dovolené se vracejí zpět do zaměstnání¹⁰ a každoročně opouštějí své děti,

Tab. 6. Úplné čisté rodinné domácnosti, délka trvání manželství do 5 let, 2 děti, 1 ekonomicky aktivní, ČSSR 1976

Čistý měsíční příjem na hlavu	Rodiny			
	dělnické	zaměstnanců	družst. rol.	celkem
Do 600 Kčs	5 %	2 %	2 %	4 %
601—800 Kčs	34 %	23 %	26 %	31 %
Celkem	39 %	25 %	28 %	35 %

Framen: Bartošová (1976)

n = 66 469 rodin

Tab. 7. Diference čistých peněžních příjmů domácností s různým počtem závislých dětí v ČSSR (v %)

Rok	Domácnosti s počtem závislých dětí					
	0	1	2	3	4	5 a více
1970	100	94	78	65	56	44
1980	100	100	83	70	59	47
		87	72	61	54	43
		100	83	71	62	49

Framen: Mikrocensus 1981

porušujíc tak dávná nabádání Jana Ámose Komenského, že matčin klín především je pro dítě tím nejlepším výchovným prostředkem i prostředím? Sociální izolovanost a únavná rutina při péči o malého tvora? Snaha neztratit dobré zaměstnání? Nutnost dalšího pravidelného příjmu? Odpověď na tyto otázky je zatím těžké. O tom, co znamená být zaměstnanou matkou, Wynnyczuk a Šráček (1975, 44) napsali: „Ukazuje se, že spojení povinností matky a ekonomicky činné ženy pocíťují ženy nejintenzivněji po příchodu prvního dítěte a dále ženy se třemi a více dětmi.“ O ženách s větším počtem dětí pak prohlašují, že za nynějšího stavu služeb nejsou

¹⁰ „Prakticky všechny ženy jsou dnes ekonomicky aktivní anebo se na zaměstnání kvalifikovaně připravují — a to téměř bez ohledu na počty dětí. Tak zaměstnanost žen se závislými dětmi se pohybuje v Čechách kolem 93 % a i u matek se třemi dětmi se blíží 90 % (Wynnyczuk, 1982, 7).

ženy schopny zvládnout bez zásadních problémů nával prací a povinností.

Ekonomická aktivita ženy a její mateřské povinnosti se tedy mohou občas dostávat do rozporu, může docházet ke *konfliktu role matky a role zaměstnané ženy*. A jelikož je známo, že o počtu dětí rozhodují spíše ženy, je nutno tento konflikt rolí brát v úvahu jako činitele, jenž přispívá k regulaci skutečného počtu dětí v manželství.

Svou úlohu v tomto konfliktu rolí může hrát skutečnost, do jaké míry je profese feminizována. Nad tímto problémem se zamyslel Možný (1978a) a vysvětluje ho jako proces pronikání žen do typicky mužských profesí, což nezůstává bez vlivu na reprodukční chování žen. Zatímco na počátku tohoto procesu je reprodukční chování žen zcela atypické, během všestranné adaptace sféry práce na přítomnost žen se normalizuje, aby po jeho skončení bylo již zcela zprůměrováno. Typickým příkladem této feminizace profese bylo podle Možného v minulosti povolání učitele, v současné době je lze pozorovat na povolání inženýrek. „V povoláních s výraznou převahou mužů ženy projevují méně rodinné chování, kdežto muži projevují normální rodinné chování“ (1978a, 54).

Z výzkumů plodnosti a populačního klimatu často vychází jako důležitá socioekonomická proměnná *vlastní byt*. Vztah mezi vlastním bytem, spíše však jeho existencí či neexistencí, a velikostí rodiny není zcela jednoznačný. Demografové řadí bytovou krizi k faktorům snižování plodnosti, uvádějí, že neexistence vlastního bytu je negativním faktorem v rozhodování o dalších dětech. Bartošová (1979, 30) říká doslova: „Byt hraje

Tab. 8. Obytný prostor v bytech ČSSR v letech 1961—1980

	1961	1970	1980
Průměrný počet obytných místností na 1 byt	1,8	2,1	2,4
Počet bytů o 3 a více pokojích (v ‰)	17,0	31,0	46,0
Průměrná obytná plocha bytu v m ²	35,3	39,3	43,8
Průměrná obytná plocha na 1 osobu v m ²	9,7	11,6	14,1

Pramen: Duben, Stíbalová (1976); Statistická ročenka, 1981

významnou roli. V případě, že není výhled na zlepšení bytové situace, je to role záporná. Kladně působí pouze v případě, že druhé těhotenství přispěje k zařazení do pořadníku na přední místo... Velký časový interval mezi narozením dítěte a získáním vlastního bytu snížil počet dětí v rodinách.“ Wynnyczuk a Šrāček zjistili ještě komplikovanější závislost mezi bytovou situací v době sňatku a počtem dětí: „Zásadním stimulem je... skutečnost, že čím dříve má rodina dítě, čím více jich má a v čím horších podmínkách přitom žije, tím dříve se její bytový problém řeší, jak to odpovídá zásadám státní bytové politiky...“ (1975, 62).

U bytových podmínek jsme narazili ještě na jeden zajímavý moment. Bytový problém se řeší jinak na venkově a jinak ve městě. Na vesnicích se jedná především o formu individuální bytové výstavby rodinných

domků. Narození dítěte tedy z hlediska bytové otázky nepřináší venkovským manželům ty výhody jako ve městě. Wynnyczuk se Šráčkem to ilustrují statisticky a tvrdí, že na venkově se počty čtverečních metrů obytné plochy na osobu v době sňatku v průměru neliší od podmínek ve městě. Venkovské rodiny však mají podle autorů snahu řešit příchod dítěte do nevyhovujících bytových podmínek interrupcí. Z toho vyvozují závěr, že bytové podmínky hrají na venkově větší roli při rozhodování o druhém a třetím dítěti než ve městě. Řečeno jinak, městská rodina pravděpodobně přijme další dítě, i když nemá vyhovující bytové podmínky,¹¹ neboť si tím zvětšuje šanci na rozšíření svého obytného prostoru, venkovská rodina pravděpodobně za takové situace dítěte kategoricky odmítne.

Pro počet dětí v každém manželském páru je velmi podstatné, zda mladí manželé mohou své rozhodnutí o narození dítěte realizovat co nejdříve, zda nejsou životními podmínkami přinuceni toto rozhodnutí odkládat. Pavlík (1977) zjistil, že odkládání rozhodnutí mít děti na pozdější dobu v sobě skrývá reálné nebezpečí, že se takto *zadržované děti* již vůbec nenarodí. Matrimonilogové konstatují, že v naší společnosti jsou rodinám vytvořeny podmínky pro jedno dítě a z velké části i pro dvě děti. Relativně problematická je situace rodin se třemi a více dětmi. Uvážíme-li, že teprve třetí děti přispívají k rozšířené reprodukci obyvatelstva [Srb (1977) vypočítal, že pro mírně rozšířenou reprodukci obyvatelstva je postačující průměr 2,38 dětí], je to skutečnost jistě podstatná. Třetí děti jsou ovšem ve městech spíše nechtěné (podle nejrůznějších výzkumů) a jsou ohroženy potratem, na venkově jsou to až děti čtvrté.

DEMOGRAFICKÉ FAKTORY

S fyziologickou schopností mít děti velmi úzce souvisí *věk snoubenců v době sňatku*. Na věku sňatku totiž závisí délka fertálního období v manželství, která je pochopitelně důležitá pro pravděpodobnost a počet možných těhotenství a porodů. Modální sňatkový věk se v r. 1980 pohyboval u žen mezi 19—20 lety, u mužů mezi 22—23 lety (Statistická, 1981). O vztahu sňatkového věku k plodnosti říká Srb (1979, 103—106): „Pokud se žena vdá do svých 18 let, je její výsledná plodnost přibližně o 13 % vyšší, než je průměr. ... Ženy, které se vdávají ve svých 25—29 letech, realizují svou fekunditu už jen z 87 %. Ty pak, které se vdají v 30—34 letech, mají počet živě narozených dětí o 53 % menší, než je průměr. ... Průměrného počtu živě narozených dětí dosahují ženy, které vstupují do manželství ve věku 20—21 let...“ Vliv sňatkového věku je rovněž významný pro výskyt bezdětných manželství, o čemž nás informuje Zuzánková (1976).

¹¹ Ačkoliv kvantitativní ukazatele v tab. č. 8 vykazují stálý růst, není situace nijak dobrá. To, že průměrný počet obytných místností je jen 2,4, že třípokojevých bytů není ani 50 %, svědčí o tom, že rodiny u nás jsou z tohoto pohledu vybaveny pro život bez dětí. Duben se Stíbalovou (1976) uvádějí, že byt pro rodiče s jedním dítětem (tj. třípokojevý byt) by měl mít minimální obytnou plochu 47 m². Průměrná obytná plocha v našich bytech se tomuto minimu blíží jen velmi zvolna (44 m²).

Ve stejné práci se dále dovídáme, že bezdětnost je také ovlivněna *věkovým rozdílem manželů*. Nejvíce jsou bezdětná manželství zastoupena tehdy, když je žena starší o 5 a více let, nejnižší podíl bezdětnosti je v manželstvích, kde je žena mladší než muž o 5—9 let. Věkový rozdíl manželů je však jistě důležitý nejen pro výskyt bezdětných manželství, nýbrž i pro celkový počet dětí v rodině.

Zajímavá a zatím neujasněná otázka je, jaký je vztah mezi počtem dětí na jedné straně a počtem rozvodů a počtem opakovaných manželství na straně druhé. Ve výzkumné zprávě Plodnost (1974, 27—30) se konstatuje: „Realizace plodnosti je prakticky blokována u žen rozvedených a ovdovělých; z výsledků sčítání lidu v r. 1970 lze však dovodit, že další sňatky těchto žen v mladším věku mají prakticky bez výjimky za následek další alespoň jedno dítě... Prakticky všechny ženy bez výjimky chtějí mít v novém manželství aspoň jedno dítě, což lze tvrdit ještě o ženách, které opětovně manželství uzavřely ve věku 35—39 let... Opětovně manželství má zpravidla za následek minimálně jedno dítě z nového manželství. Přitom růst průměrného počtu dětí je nejvyšší u žen, které nový sňatek uzavřely ještě ve věku 20—24 let; čím vyšší je sňatkový věk nového sňatku, tím je pochopitelně celkový dosažený průměrný počet dětí nižší, takže v konečném efektu se přerušení manželství jeví jako faktor depopulační.“

Opak však tvrdí Výzkum (1971), kde se píše, že ženy žijící postupně ve více manželstvích dosáhly celkově vyšší plodnosti. Vyslovuje pak ještě jednu zajímavou hypotézu: „Je obecně rozšířena domněnka, že vyšší fertilitu mají prvá a jediná manželství. Tam, kde dochází k zániku manželství, ať z jakéhokoliv důvodu, vždy dojde k přerušení kontinuity reprodukce a snižuje se nejen potenciální plodnost, ale hlavně její realizace. Zdá se, že tato hypotéza měla své historické oprávnění v době vyšší reprodukční úrovně, avšak dnes, kdy se porodnost tak výrazně snížila, někdejší mechanismus plození ztratil zcela svůj rytmus a plodnost je výrazem jiných společenských a rodinných vztahů než dříve“ (Výzkum, 1971, 29).

Počet rozvodů a počet opakovaných manželství jsou jistě faktory, které zvláště dnes, při nebyvalé vysoké míře rozvodovosti,¹² mají svůj vliv. Zda pozitivní či negativní je zatím těžko posoudit.

Výzkumy populačního klimatu mimo jiné sledovaly také souvislost mezi počtem dětí a počtem sourozenců rodičů. Pavlík (1977) ve svém šetření populačního klimatu uvádí, že na chtěný, plánovaný počet dětí má jenom malý vliv, z jak velké rodiny žena pochází. Naproti tomu Wynnyczuk se Šráčkem (1977) poukazují na to, že na venkově i ve městě je zřejmě tím více dětí, z čím početnější rodiny manželé pocházejí. Říkají, že se jedná o tzv. ideově morální faktor. Ještě jinak vidí celý problém Výzkum (1971), v němž se dokazuje, že bezdětnost klesá s rostoucí velikostí rodiny, z níž pochází žena. Aktivním činitelem pro určování velikosti

¹² „V poměru počtu rozvodů k počtu sňatků je na prvním místě hl. m. Praha s rozvodovým indexem 47,3 (nejvyšším, jaký kdy byl v kterémkoliv kraji zaznamenán) před Severočeským krajem (47,0) a Západočeským krajem (39,0). Nejnižší rozvodový index — 14,0 — byl ve Východoslovenské kraji“ (Vývoj, 1981, 13).

vlastní rodiny je však podle tohoto rozboru pravděpodobně pouze značná velikost orientační rodiny ženy.

Signifikantní pro konečnou produktivitu manželství je pravidelné používání moderních a spolehlivých antikoncepčních prostředků. Zahraniční badatelé této skutečnosti připisují význam dokonce zásadní. Kim (1974) považuje *používání antikoncepce* za jednu z nejdůležitějších explanačních proměnných při vysvětlování determinant lidské fertility. Fakta o užívání antikoncepce u nás dosud nejsou příliš systematická.¹³

Od antikoncepce je v úvahách jen krůček k *interrupci*, což je pro velikost rodiny faktor vysoké důležitosti. Legalizace interrupce způsobila, že se rodí méně třetích a méně nechtěných dětí. Ženy nepoučené o otázkách antikoncepce používají interrupci jako hrubý antikoncepční nástroj. Librová (1981, 105) hodnotí interrupci takto: „Nemůžeme sice říci, že by byla zrcadlovým obrazem porodnosti, s úrovní porodnosti však úzce sou-

Tab. 9. *Specifická potratovost v ČSSR 1970—1980*
(počet potratů na 1000 žen ve věku 15—49 let)

Rok	Všechny druhy potratů			Potraty na žádost		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
1970	34,8	36,4	31,2	27,7	29,2	24,5
1974	31,3	31,9	29,9	22,9	23,3	22,1
1978	33,6	34,6	31,6	25,4	27,2	23,6
1979	33,7	34,4	32,4	25,9	26,5	24,5
1980	34,7	35,5	31,1	27,3	28,3	25,4

Pramen: Demografická příručka (1982)

visí. Zhruba můžeme říci, že v letech klesající realizované plodnosti stoupá úroveň potratovosti.“ O úrovni potratovosti vypovídá tab. 9.

Interrupce je tedy chápána jako denatalitní faktor. Stejný účinek je připisován snížení dětské a kojenecké úmrtnosti, neboť podle názoru demografů v rodinách ubylo tzv. náhradních dětí. Vzhledem k tomu, že jak *dětská*, tak *kojenecká úmrtnost* vykazují v posledních letech relativně stabilní a nízké míry (viz tab. 10), není nutné pro analýzu determinant počtu dětí v rodině brát tento faktor v úvahu.

Analytickou jednotkou většiny výzkumů plodnosti byla žena, což je opatření velmi pragmatické a smysluplné. Jelikož je ovšem známo, že variabilita mnoha sociálních vlastností je podmíněna pohlavím individua, domníváme se, že je účelné (a rovněž smysluplné) zkoumat reprodukční

¹³ Srb (1979) uvádí, že naše ženy znají v průměru 4,13 kontracepčních metod, přesto však ve svém denním životě používají nejčastěji metody považované za nejméně spolehlivé, totiž metodu c. i. Tuto metodu používá více než dvě pětiny vdaných žen v plodném věku, na Slovensku téměř polovina, na venkově tato metoda převažuje nad každou jinou. Presl (1982) informuje, že v r. 1980 celkem 8,7 % žen v reprodukčním věku užívalo orální steroidní kontraceptiva a 14,1 % žen mělo zavedeno nitroděložní tělísko.

chování mužů a žen zvlášť, že tedy proměnná *pohlaví* je analyzovanému problému relevantní.

Posledním z demografických faktorů je národnost. Tato proměnná zároveň vytváří spojovací můstek s faktory územními, neboť jak známo tato charakteristika má svou tradiční prostorovou strukturu, existují tedy

Tab. 10. Vývoj kojenecké úmrtnosti v letech 1950—1980
(zemřelí do 1 roku na 1000 živě narozených)

Rok	1950	1960	1970	1978	1979	1980
ČSSR	77,7	23,5	22,1	18,8	17,7	18,4
ČSR	64,2	20,0	20,2	17,1	15,8	16,8
SSR	103,4	28,6	25,7	21,8	20,9	20,9

Pramen: Demografická příručka (1982); Vývoj obyvatelstva v ČSSR v r. 1980

oblasti na území ČSSR, v nichž je značná koncentrace jiných národností než české a slovenské. Výzkumy konstatují, že v důsledku odlišných kulturních vzorců chování mají různé národnosti i různý počet dětí.¹⁴

ÚZEMNÍ (EKOLOGICKÉ) FAKTORY

Počet dětí v ČSSR variuje v závislosti na místě bydliště rodiny. Otázkou je, zda pro formování reprodukčního chování je rozhodující prostředí současného bydliště manželů nebo zda to bylo prostředí, v němž partneři vyrůstali. Srb (1979) na základě svého výzkumu vyslovil závěr, že pro současnou plodnost je rozhodující nynější sociální prostředí a nikoliv prostředí dětství.

Tradiční je diference plodnosti v *obou našich republikách*.¹⁵ Rozbory plodnosti v rámci menších územních celků ukazují rozdíly i v členění podle *krajů*¹⁶ a *okresů*. I když jsou v současnosti patrné signály stírání rozdílů v plodnosti podle oblastí, je možno společně s Kovářem (1980, 45) konstatovat, že „... existovaly a existují rozdíly v úrovni plodnosti žen podle oblastí a jsou zřejmě objektivně podloženy existujícími rozdíly v životních podmínkách jednotlivých územních společenství“. Při eko-

¹⁴ Librová (1981) hovoří o 17 okresech v ČSR, v nichž národnost česká nebo slovenská tvoří méně než 90 % obyvatel. Tři okresy se nacházejí na území ČSR, čtrnáct na území SSR. Plodnost (1974) konstatuje, že nejvíce dětí mají ženy ukrajinské národnosti žijící na Slovensku, dále ženy slovenské národnosti a potom rodiny maďarské.

¹⁵ „Různá intenzita reprodukce žen v ČSR a v SSR vyplývá z rozdílu ve způsobu ukončení jednotlivých těhotenství v obou zemích. Na Slovensku skončilo narozením živého dítěte u zkoumaných žen 81,8 % těhotenství, kdežto v ČSR pouze 75,9 %. Na druhé straně umělým přerušením těhotenství skončilo v českých zemích 15,4 % gravidit, zatímco na Slovensku byl tento podíl pouze 9,6 % (Srb, 1979, 98).

¹⁶ „V jediném kraji — Východoslovenském — překročila v r. 1980 míra ukazatele živorodnosti (počet živě narozených na 1000 obyvatel) hranici 20,0... Z krajů ČSR nejvyšší živorodnost (15,4) vykázal Severomoravský kraj... Nejnižší byla živorodnost v hl. m. Praze — 12,7“ (Vývoj, 1981, 18).

logické analýze fertility je ovšem třeba mít na paměti, že v pozadí se může skrývat zvláštní úroveň plodnosti etnické skupiny Romů.

Další stránkou geografické diferenciacie reprodukčního chování je diferenciacie *urbanistická*. Známý neantagonistický rozpor socialismu, rozpor mezi městem a venkovem, ač programově stírán, je v důsledku odlišných typů sociálních vazeb mezi členy společnosti a pospolitosti a v důsledku specifických kulturních vzorců stále nalézán v nejrůznějších dimenzích způsobu života. Tato odlišnost města a venkova má samozřejmě vliv i na konečnou produktivitu manželství, na počet dětí v rodinách městských a venkovských. Teze o vyšší plodnosti rurálních oblastí byla mnohokrát prokázána. Registruje ji Pavlík (1977), Možný (1978a), explicitě se objevuje i v následujícím výroku: „Vyšší plodnost zemědělského obyvatelstva má vliv i na vyšší celkové ukazatele plodnosti obyvatelstva na venkově ve srovnání s obyvatelstvem městským. Populační rozdíly jsou vytvářeny zejména příznivějšími podmínkami pro výchovu dětí na venkově. V zemědělství se dají stále ještě spíše sladit obě funkce ženy, mateřství, péče o rodinu a zaměstnání než ve městech“ (Plodnost, 1974, 15).

Tolik tedy ke třem typům faktorů determinujícím celkový počet dětí v rodině. Aby byl ovšem výčet pokud možno co nejúplnější, je třeba vzpomenout ještě jeden faktor, který se klene nad všemi dosud uvedenými. Tímto faktorem je *populační politika*, která představuje souhrn opatření, jimiž se má ovlivňovat populační klima společnosti tak, aby reprodukční chování jejích členů bylo vedeno žádoucím směrem. Domníváme se ovšem, že tento faktor je natolik univerzální ve svém působení, že není třeba jej nijak zvlášť analyzovat, neboť se jedná, jednoduše řečeno, o status quo.

Při výběru faktorů jsme pracovali s literaturou, která nám byla dostupná, neděláme si nárok na úplnost. Pro zpracování problematiky jsme použili metody abstrakce, jsme si ovšem stále vědomi multideterminace zkoumaného jevu. Sestavení adekvátního multideterminačního modelu působení vybraných faktorů však už přesahuje účel a rámec této statě.

L I T E R A T U R A

- Bartošová, M.: *Situace rodin s prvním dítětem do věku 3 let*. Výzkumná práce, řada B, č. 79, ČSVÚPSV, Praha 1979.
- Demografická příručka*. FSÚ, Praha 1982.
- Duben, R., Stíbalová, B.: *Jak budeme žít v roce 2000?* Svoboda, Praha 1976.
- Filipec, J. — Filipcová, B.: *Socialistický způsob života — skutečnost i program*. Horizont, Praha 1980.
- Filipcová, B.: *Sociálně třídní diferenciacie společnosti a utváření socialistického způsobu života jako předmět empirického výzkumu*. Sociologický časopis, č. 3, 1980.
- Hronský, F. — Suchý, J., *Socialistický způsob života*. Pravda, Bratislava 1979.
- Kim, M. a kol.: *Age at marriage, family planning practices, and other variables as correlates of fertility in Korea*. Demography, 11, 1974.
- Kovář, J.: *Plodnost žen v oblastech ČSR*. Průběžná výzkumná zpráva, VÚROM, Ostrava 1980.

- Librová, H. — Pavlík, Z.: *Vybrané kapitoly z demografie*. Učební text pro sociology, Brno 1981.
- Mansurov, N. S.: *Teoretickéskije predposylki postrojenija modelej obraza žizni*. Sociologičeskije issledovanija, n. 2, 1974.
- Matějček, Z.: *Hodnota dítěte pro rodinu*. Demografie, č. 2, 1978.
- Matějček, Z. — Langmeier, J.: *Výprava za člověkem*. Odeon, Praha 1981.
- Mikrocensu 1981*. Československá statistika, FSÚ, Praha 1982.
- Možný, I.: *Variabilita sňatečnosti, rozvodovosti a velikosti rodiny v závislosti na profesionálním zařazení*. Socialistický způsob života, Socialistická akademie, Brno 1978a.
- Možný, I.: *Rodiny pracovně exponovaných partnerů jako sociální a sociologický problém*, Sociológia, č. 4, 1978b.
- Možný, I.: *Vysokoškolské rodiny a rodiny vyučených dělníků v datech mikrocensu 1970*. Srovnávací podkladová studie, Brno 1978c.
- Pavlík, Z.: *Setření populačního klimatu*. Univerzita Karlova, Praha 1977.
- Plodnost žen podle výsledků sčítání lidu 1970 a hlavní faktory na ní působící*. Zprávy a rozbor, FSÚ, 1974.
- Presl, J.: *Rizika a perspektivy kontracepce*. Demografie, č. 4, 1982.
- Srb, V. — Kučera, M. — Růžička, L.: *Demografie*. Svoboda, Praha 1971.
- Srb, V.: *Setření plodnosti (1977)*. Demografie, č. 1—4, 1979.
- Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1981*. FSÚ, SNTL, Praha 1981.
- Vývoj obyvatelstva v ČSSR v r. 1980*. Zprávy a rozbor, FSÚ, 1981.
- Výzkum reprodukce manželství (1970)*. Zprávy a rozbor, FSÚ, 1971.
- Wynnyczuk, V. — Šráček, J.: *Mladá rodina v průmyslové oblasti*. Výzkumná práce, řada B, č. 65, ČSVÚPSV, Praha 1975.
- Wynnyczuk, V. — Šráček, J.: *Mladá rodina v zemědělské oblasti*. Výzkumná práce, řada B, č. 73, ČSVÚPSV, Praha 1977.
- Wynnyczuk, V.: *Populační klima a jeho vliv na utváření rodiny v Československu*. Socialistický způsob života jako sociální realita (pracovní texty sympozia), Brno 1982.
- Zuzánková, N.: *Bezdětná manželství*. Demografie, č. 2, 1976.

ON THE NUMBER OF CHILDREN IN A FAMILY The identification of the problem

The paper summarizes previous research in the determinants of fertility in Czechoslovakia and gives a survey of those that are relevant to the phenomenon. All of them are divided into three groups in the paper.

1. Socioeconomic (character of occupation, level of education, educational homogamy or heterogamy, level of income, conflict of the roles of the mother and employed woman, degree of the feminization of occupation, existence of one's own flat, and the whole situation of a married couple which makes it possible to realize the decision of having children as soon as possible).

2. Demographic (fecundity, age of an engaged couple at the time of marriage, difference of age between husband and wife, number of brothers and sisters of the parents, the use of contraception, number of abortions, and nationality).

3. Ecological (rural and urban areas, areas of the Czech and Slovak republics and their districts).

The factors mentioned are supported by adequate data illustrating the type of influence. Though the relevant variables (factors) are discussed separately, we are well aware of their mutual multidetermination.